

مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی¹

* عزت‌اله کیشانی فراهانی
** محسن فرمهینی فراهانی
*** اکبر رهنما

E-mail: Kishni_farahani@yahoo.com

E-mail: Farmahinifar@yahoo.com

E-mail: Rahnama_akbar43@yahoo.com

تاریخ پذیرش: 1392/3/30

تاریخ دریافت: 1391/8/21

چکیده

هدف از پژوهش حاضر شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی است. مسأله مورد پژوهش شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی است. روش پژوهش تلفیقی از دو روش تحلیل اسنادی و پیمایشی دلفی است. مطالعات در برخی منابع اسلامی نظیر قرآن، نهج‌البلاغه و روایات و همچنین برخی آثار شعرا، فلاسفه و اندیشمندان صورت گرفت. از میان دانشگاه‌های کشور 5 دانشگاه (دانشگاه شاهد، بهشتی، تربیت معلم تهران، تربیت معلم اراک و دانشگاه آزاد اراک) به‌عنوان نمونه به‌صورت نمونه‌گیری در دسترس نظیر 30 نفر از اساتید با تکمیل ابزار پرسشنامه محقق ساخته و اعتبار بخشی شده و بررسی شد. یافته‌ها دوازده مؤلفه اساسی تربیت شهروندی اسلامی ایرانی مشتمل بر مؤلفه‌های ارزشمندی، هدفمندی، روشمندی، نودوستی، مردم‌سالاری دینی، شایسته‌سالاری، جستجوگری، استقلال فردی، کفایت، سلامت، وطن‌دوستی و اعتدال را نشان دادند. مؤلفه اساسی مردم‌سالاری دینی دارای بیشترین میانگین بوده است.

کلید واژه‌ها: شهروندی، تربیت شهروندی، تربیت شهروندی اسلامی.

1. مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد با عنوان «بررسی و شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی» از دانشگاه شاهد می‌باشد.

* کارشناسی‌ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش دانشگاه شاهد، نویسنده مسئول

** دانشیار گروه علوم تربیتی و عضو هیأت علمی دانشگاه شاهد

*** استادیار گروه علوم تربیتی و عضو هیأت علمی دانشگاه شاهد

مقدمه

تربیت شهروندی از آنجایی که ریشه در تربیت دارد بهتر است ابتدا مفهوم تربیت و تربیت شهروندی بیان گردد. تربیت؛ کشاندن آدمی به سوی ارزش‌های والای انسانی است، چنان که ارزش‌ها را بفهمد، بپذیرد، دوست بدارد و به کار آورد. انسانی که به این مقام دست یافت، چه بسا به گزینش ارزش‌ها می‌پردازد و راهنما و تربیت‌کننده خویش خواهد شد و این برترین معنای تربیت است (نقیب‌زاده 1387: 19).

شهروندی؛ همانند بسیاری از علوم، در اندیشه‌های یونان باستان و افلاطون ریشه دارد (فالکس، 2000: 16 به نقل از فتحی و اجارگاہ، 1388: 30). ارسطو جامعه خوب را مشروط به تحول اخلاقی شهروندان می‌داند. او تحت تأثیر افلاطون می‌گوید جامعه آن گاه خوب است که زمینه تحول اخلاقی شهروندان را فراهم آورد و شهروند خوب، همانا انسان خوب است... در یونان باستان، واژه مذکور برای پروردن فرد جهت زیست در شهر یا دولت شهر به کار می‌رفت (لینچ، 1992 به نقل از فرمینی فراهانی، 1389: 21).

تربیت شهروندی؛ تربیت فرد است برای آن‌که به گزینش ارزش‌های والای انسانی بپردازد. تربیت شهروندی؛ مفهومی کلی است که به مطالعات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی در جامعه وابسته است و می‌توان آن را آموزش شیوه‌های مسالمت‌آمیز زندگی به طور خاص در یک جامعه (شهروندی ملی) و یا به طور عام در جامعه جهانی (شهروند جهانی) دانست (سبحانی‌نژاد، 1390: 294). برخی تربیت شهروندی را ایجاد توان ایفای نقش در افراد دانسته‌اند به نحوی که در شکل‌گیری یا توازن میان اقتدار و مسئولیت دولت، نقش‌آفرین باشند (برخورداری، 1387 به نقل از باقری، 1379). تربیت شهروندی که با تعبیرهایی چون تربیت مدنی، تربیت برای حیات جمعی، تربیت مردم‌سالار و تربیت مبتنی بر حقوق بشر یاد می‌شود. یعنی همت گماردن نظام آموزشی در تربیت شهروندی که ضمن احساس دلبستگی به میهن خود و قانونمندی در همه زمینه‌های زندگی، قابلیت را در آنان ایجاد کند که در صورت اقتدارطلبی ناموجه از سوی دولت از طریق تشکل‌های مدنی صنفی و سیاسی که در آن عضویت دارند، عملکرد دولت را مورد نقد و ارزیابی قرار داده و یا احیاناً در برابر آن مقاومت نمایند. جوامعی که این شیوه را می‌پذیرند باید نظام تربیتی خود را به سوی تربیت شهروندانی آگاه، آشنا با زندگی در جامعه مردم‌سالاری دینی سوق دهند تا کودکان از ابتدا با تمرین فعالیت‌های مدنی در مدارس برای زندگی جمعی در جامعه مدنی و ایفای نقش فعال شهروندی و مشارکت همه‌جانبه در سرنوشت خود آمادگی

لازم را کسب کنند (برخورداری، 1387). تربیت شهروندی تربیتی است که به توسعه و پرورش مهارت‌ها و قابلیت‌ها و توانمندی‌های شهروندی منجر می‌شود. چنین تربیتی الزاماً در ارتباط با اعضای جوامع ملت‌های خاص قابل درک است زیرا در هر جامعه‌ای، ارزش‌ها، طرز تلقی‌ها، بینش‌ها و مهارت‌ها به همراه الگوها و روش‌های مشارکت در زندگی جمعی یا مدنی به شکل ویژه‌ای منتقل می‌شود و فلسفه تأسیس نظام‌های تربیتی، پرورش چنین شهروندانی می‌باشد (فرمehنی فراهانی، 1389: 16 به نقل از طالب‌زاده و فتحی، 1382). تربیت شهروندی یک مفهوم متکثر و چند چهره است که جوانب اخلاقی، زیست محیطی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را دربر می‌گیرد و مباحثی چون مردم‌سالاری دینی، حقوق، مسئولیت‌ها، تحمل، بردباری، احترام و برابری را دربر می‌گیرد (فرمehنی فراهانی، 1389: 12). تربیت شهروندی عمدتاً شامل آماده‌سازی جوانان برای ایفای نقش‌ها و احساس مسئولیت‌ها به‌عنوان شهروند است (کر، 1999 به نقل از فرمehنی فراهانی، 1389: 12).

مسأله‌ای که مطرح می‌شود این است که تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی چیست؟ تربیت شهروندی دارای ابعاد ارزشی، دانشی و مهارتی است که می‌توان برای آن دیدگاهی عام و فراملی و دیدگاهی خاص و ملی تصور نمود؛ بخشی از آن بر مفاهیم بین‌المللی که بین ملل مختلف مشترک است دلالت دارد و بخش دیگر آن ویژگی‌های مختص یک ملت و دولت است که آن را از دیگر ملل متمایز می‌سازد. در تربیت شهروندی اسلامی ایرانی، ارزش‌های اسلامی به تربیت شهروندی جهت و سمت و سوی الهی می‌بخشند این ارزش‌ها از قبیل ایمان، تقوا، آخرت‌گرایی، احترام به هم‌نوع، عدالت، توکل بر خدا و... در تمام شئون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی تأثیرگذارند. تربیت شهروندی اسلامی ایرانی از طرف دیگر ملیت ایرانی را به منصفه ظهور می‌رساند که در آن ویژگی‌های ملت ایران نظیر شجاعت، همت، وطن‌دوستی، مردم‌سالاری دینی، علم‌دوستی نهفته است. بر این اساس می‌توان گفت که هر الگوی تربیت شهروندی متشکل از مؤلفه‌هایی است که مشخص شدن آنها شناخت کامل تری را از الگوی مربوطه میسر خواهد ساخت.

سؤال پژوهش

با مرور مبانی نظری و هم‌چنین سوابق پژوهشی، مسأله اساسی در پژوهش حاضر «شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی» است. در این پژوهش

سعی شده مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی شناسایی شوند. که این مهم با در نظر گرفتن ابعاد مختلف از جمله ملاحظات فلسفی و هم‌چنین واقعیات فرهنگی - اجتماعی جامعه صورت گرفته است. اما بررسی تحقیقات گذشته خلائی در موضوع تربیت شهروندی را نشان می‌دهد و آن نبودن تحقیقی در این زمینه است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این سؤال است که مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی کدام‌ها هستند؟ در این راستا سؤال زیر مورد بررسی واقع خواهد شد: مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی کدامند؟

چارچوب نظری

- مفهوم شهروندی: شهروندی مقوله‌ای درباره عملکرد افراد است به گونه‌ای که در یک جامعه دموکراتیک بتوانند در محیط خود و محیط اجتماعی دیگران اثرگذار باشند (برن، 1996 به نقل از فرمینی، 1389: 9). به عبارت دیگر شهروندی را می‌توان پایبندی فعال به ارزش‌های مبتنی بر حقوق و وظایف عام و اخلاق مشارکت به صورتی فعال نه منفعل دانست. شهروندی به مدد مجموعه حقوق، وظایف، تعهدات و ارزش‌های ناشی از آنها راهی برای توزیع عادلانه منابع زندگی، همراه با مشارکت و پویایی فراهم می‌کند. هم‌چنین پایبند بودن به ارزش‌های جمعی به معنای فراموش کردن هویت فردی و ارزش‌های شخصی و قواعد و راه و روش‌های فردی نیست. قبول ارزش‌های عمومی و احترام و عمل به آنها، می‌تواند بدون تضاد با ارزش‌های فردی، جایگاه خود را داشته باشد... شهروندی با سلطه ناسازگار است (برن، 1996 به نقل از فرمینی، 1389: 9).

گرچه در بسیاری از منابع، تربیت شهروندی و تربیت مدنی مترادف و یکی دانسته شده‌اند در عین حال می‌توان گفت که تربیت شهروندی عمدتاً با ایجاد دانش، مهارت‌ها و نگرش‌ها و ارزش‌هایی دانش‌آموزان را قادر می‌سازد تا به‌عنوان شهروند فعال و آگاه در جامعه مشارکت کنند (فرمینی فراهانی، 1389: 15). تربیت شهروندی مفهوم بحث‌انگیزی است. در تحلیل ابعاد مختلف آن در زمان‌ها و مکان‌های مختلف دیدگاه‌های متضادی وجود دارد، بنابراین توقع یک تعریف جامع از دیدگاه‌های مختلف ظاهراً ناممکن است (فتحی و اجارگاه، 1388: 119). در سال 1989 در سند اهداف ملی استرالیا، تعلیم و تربیت شهروندی عبارت از توسعه دانش، مهارت‌ها و نگرش‌ها و ارزش‌هایی است که دانش‌آموزان را قادر می‌سازد تا به‌عنوان شهروندان فعال و آگاه در جامعه دموکراتیک در شرایط بین‌المللی مشارکت جویند (ایبید، ص 6 به نقل از فتحی و اجارگاه، 1388: 19).

کوايگلی توسعه دانش، مهارت‌ها و نگرش‌های شهروندی در فراگیران را تربیت شهروندی می‌داند. دانش شهروندی شامل مهارت‌های عقلانی مورد نیاز برای فهمیدن و توضیح دادن، مقایسه، ارزیابی، اصول و عملکرد دولت و شهروندی و مهارت شهروندی شامل مهارت‌های مشارکتی است که شهر وندان را قادر می‌سازد تا خط مشی دولت را تحت نظارت و تأثیر قرار دهند و نگرش شهروندی عبارت از ویژگی‌های شخصیتی، خلق و خوها و تعهدات مورد نیاز مانند احترام به ارزش افراد، صداقت، رواداری و شکیبایی، همدردی، وطن‌پرستی، تعهد به حقوق بشر، نفع عمومی در حفظ و گسترش حکومت دموکراتیک و شهروندی است (کوايگلی، 200: 6 به نقل از فرمینی 1389: 15).

- مفهوم اسلامی - ایرانی: هنگامی که از ایرانی بودن الگو سخن می‌گوییم، مقصود این است که دانشی که در چهارچوب این الگو می‌گنجد، در رفع نیازهای ایرانیان مفید است. هم‌چنین وقتی می‌گوییم الگوی اسلامی، یعنی دانش به دست آمده از آن در راستای ارزش‌های اسلامی و مطابق با آنها شکل گرفته است و به کار می‌آید. در اسلام تربیت انسان کامل. ارزش اصلی است. بدین ترتیب دانشی اسلامی است که برای تربیت انسان‌ها سودمند باشد (تقوی و خوش‌نویس، 1388: 140).

با توجه به تعاریف فوق از تربیت شهروندی و با فهم این‌که در آن مسأله دموکراسی و مشارکت مردم مطرح است و این مشارکت چنانچه همراه با آزادی و آگاهی مردم باشد و نیز در ابعاد ارزشی، مهارتی و دانشی آنان نیز ریشه داشته باشد. می‌توان چارچوب تحقیق حاضر را با نظر بر ابعاد فراملی و ملی تربیت شهروندی در گروه تحقیقاتی دانست که علاوه بر سهم بودن در اشتراکات بین‌المللی مربوط اختصاصاً تربیت شهروندی را دنبال و شناسایی می‌نماید که مؤلفه‌های آن منتج از آموزه‌های دین مبین اسلام و ملیت ایرانی باشد.

واقعیت کنونی جامعه ایران و در نظر گرفتن شرایط و امکانات فعلی در ایران و توجه به استعدادها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و سطوح دانشی موجود در میان کودکان و نوجوانان امروز، می‌تواند در هدایت عاقلانه ما به سوی جامعه اسلامی رهگشا باشد. در نظر گرفتن نشیب و فرازهای حرکت به سوی سازندگی، پیشرفت و تربیت در سال‌های اخیر و خصوصاً محدوده زمانی انقلاب اسلامی، در تعیین نظام ارزشی جامعه، هویت ملی و مذهبی ایرانیان و نفوذ رهنمودهای امام خمینی در میان ملت رنج دیده و جنگ آزموده، مؤثر بوده است. رشد روزافزون توجه به سنت‌ها و ارزش‌های ملی و در کنار آن حرکت جامعه به سوی ارزش‌های اصیل اسلامی که در قرآن و کلام و سیره

پیشوایان اسلام نهفته است، به خوبی مشهود است. رسالت اصلی این پژوهش و امثال آن، کمک به کودکان و نوجوانان تشنه و جویای دموکراسی اسلامی است که در مردم‌سالاری دینی متبلور می‌شود، این روایت از موضوع، مقادیری از مشارکت، عدالت، برابری، صلح، رفاه عمومی، خردورزی، تعهد و احترام را دربردارد که در قالب مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی عرضه می‌شوند.

امروزه فقدان الگوی طراحی شده در زمینه تربیت شهروندی، موجب سر در گمی کودکان و نوجوانان در گزینش و پذیرش الگوهای متعدد شده است، بر همین اساس نیاز به تدوین الگوی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی به خوبی مشهود است. از سوی دیگر اقدام به شناسایی مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی بر این امر مقدم است. توجه به نیازی از این دست ما را بر آن داشت که با شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی زمینه را برای تدوین الگوی تربیت شهروندی اسلامی ایرانی مهیا نماییم. تربیت شهروند در سطح جهانی، منطقه‌ای و ملی، در طی مراتبی از تکامل به این مرحله رسیده و بشر الگوهای متعددی از تربیت شهروندی را به صورت ارادی یا غیرارادی تجربه نموده است. اینک در قرن بیست و یک انسانی ظهور کرده است که هرگز خویشتن خویش را لایق این چنین الگوها نمی‌داند، ملت ایران نیز به نوبه خود در برهه‌ای از تاریخ تکامل خود نسخه‌های متعددی از تربیت شهروندی را تجربه نموده است لیکن امروزه نسلی پا به میدان گذاشته است که نرم‌افزارهای قدیمی الگوهای تربیت شهروندی نمی‌تواند جوابگوی نیاز او باشد. چنین است که الگویی متناسب می‌طلبد. و این مهم در شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی نهفته است.

آغاز شهروندی را در یونان باستان دانسته‌اند و تربیت شهروندی را به گونه‌های رسمی و غیررسمی‌اش در جوامع انگلیسی و آمریکایی در قرون پیشین جستجو می‌نمایند. باید گفت که تلاش‌های بسیاری در راه تأسیس بنیادهای تربیت شهروندی و وضع رشته‌هایی در این خصوص و برنامه‌ریزی در این زمینه‌ها در برخی از کشورهای اروپایی و آمریکایی صورت پذیرفته است که در ایجاد و توسعه دانش، نگرش و مهارت‌های شهروندی تأثیر به‌سزایی داشته است. اینجاست که باید آحاد ملت با گسترش دامنه تحقیقات خود و هم‌دولت با فراهم کردن زمینه‌های لازم، موجبات حرکت به سوی تربیت شهروند وارسته اسلامی را تحقق بخشید. پژوهش‌هایی در راستای شهروندی و تربیت شهروندی به عمل آمده است که بر این اساس توجه به پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه بسیار مفید خواهد بود.

سوابق پژوهشی

مرور سوابق پژوهشی در کشور نشان داد که: رضانیان سیاهکلودی (1383) در تحقیق خود مؤلفه‌های هویت ملی ایرانی را در شاهنامه فردوسی مورد بررسی قرار می‌دهد و این مؤلفه‌ها را به دست می‌آورد: آزادگی، آز ستیزی، ایرانی بودن، تقدیرگرایی، خداپاوری، خردورزی، دادگری، دانایی و دانشجویی، دل نبستن به سرای سه پنج، رازگرایی، زبان فارسی، سخنوری، شادی، فرهمندی، نام و نیکی. آفازاده (1385) اصول و قواعد حاکم بر فرایند تربیت شهروندی و بررسی سیر تحولات و ویژگی‌های این‌گونه آموزش‌ها در کشور ژاپن را بررسی می‌کند. او با تحلیل نتایج حاصل از این مقاله و تبیین اجمالی وضع کنونی آموزش شهروندی در کشورمان، پیشنهادهایی را برای بهره‌گیری از اندیشه‌های نو در استقرار یک نظام کارآمد تربیت شهروند ارائه می‌کند. خوجم‌الی (1388) چگونگی تربیت شهروندی در مدارس متوسطه از طریق برنامه‌های درسی پنهان (مطالعه موردی دانش‌آموزان متوسطه پسرانه شهر قدس) را مورد بررسی قرار می‌دهد. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که شهروندی، از طریق فعالیت‌های ورزشی، مشارکت در مباحث کلاس درس و هم‌چنین بحث‌های آزاد، گفتگوی آزاد شفاهی و فضای دموکراتیک کلاس درس آموزش داده می‌شود. از این طریق، مؤلفه‌های مشارکت و همکاری، مسئولیت‌پذیری، وظیفه‌شناسی، رعایت و احترام به قانون آموزش داده می‌شود. هم‌چنین روابط و پیوندهای اجتماعی میان دانش‌آموزان، شبکه‌های اجتماعی را به وجود می‌آورند. نتیجه منطقی شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی در مدارس تبادل و گردش اطلاعات بین دانش‌آموزان است. بسیج (1389) در تحقیق امر به معروف و نهی از منکر و شهروندی به این نتیجه می‌رسد که حقوق شهروندی از جمله حقوقی هستند که از سوی خداوند منان برای انسان وضع گردیده‌اند و چون ابتدای بر فطرت دارند از ثبات و قرار برخوردار بوده و دست خوش تغییرات زمانی و مکانی و یا سلیقه و تصورات و شبهات دیگران نمی‌شوند. عربی‌فر، 1389 در بررسی خود پیرامون مفهوم شهروندی در نهج‌البلاغه. «مفهوم و حقوق شهروندی» را از دیدگاه امام علی علیه‌السلام در دو بُعد علمی و کاربردی بررسی می‌کند. در نهایت این دریافت حاصل می‌شود که برخلاف دو گونه شهروندی در نظام‌های دموکراتیک و اقتدارگرا که به ترتیب عمدتاً مبتنی بر حق‌محوری و تکلیف‌محوری است، در نهج‌البلاغه، امیر مؤمنان علیه‌السلام به شهروندی مبتنی بر محوریت حق و تکلیف به صورت متقابل معتقد است. نریمانی (1389) در بررسی میزان رعایت مبانی، اصول و مؤلفه‌های تربیت شهروندی براساس

آموزه‌های اسلامی با نظرسنجی از دانش‌آموزان متوسطه شهر اصفهان در نظر دارد. که با محوریت تعالیم عالییه اسلامی، برخی از مبانی و اصول مهم تربیت شهروندی را بازشناسی و راهکارهای عملی برای تحقق مؤلفه‌های تربیت شهروندی ارائه دهد. روش این تحقیق با توجه به هدف آن، روش توصیفی - پیمایشی است. نتیجه‌گیری کلی پژوهش بیانگر آن است که نمی‌توان تربیت مذهبی و دینی را از تربیت شهروندی متمایز دانست و ترویج آموزه‌های اسلامی در تحقیق ابعاد مختلف مؤلفه‌های تربیت شهروندی مؤثر خواهد بود. در سوابق پژوهشی بین‌المللی نیز در این موضوع تحقیقات بسیاری صورت پذیرفته است از جمله روشلی اسکوزن (2010) در مقاله‌ای با عنوان «عنصر مجهول در تحقق یک شهروندی مبتنی بر موازنه آزادی و مسئولیت در مدارس امروزی» به بیان دو الگو و روش در برنامه‌ریزی شهروندی در مدارس دموکراتیک و آزاد پرداخته و با بیان این‌که (بیستا، 2007) اسکوزن از بیستا نقل می‌کند و می‌گوید بیستا خیلی هم الگوی شهروندی تمرینی را در مقابل الگوی برخورد مستقیم و قابل دسترس، خوش‌بینانه ندانسته است و تلاش کرده که موضوع را تفهیم نماید. محقق دیگر کارول موج (2004)، در تحقیقی با عنوان «خط مشی تربیتی شهروندی ملیت‌ها در چهار جامعه اقیانوسیه و آسیایی» تربیت شهروندی کشورهای نیوزیلند، استرالیا، هنگ‌کنگ و تایوان را بررسی کرده است. در این بررسی ابتدا چند سناریو و یا مدل آموزشی معرفی گردیده و سپس کشورهای یاد شده را براساس پیروی از این الگوها ارزیابی کرده‌اند، سناریو و الگوها شامل:

- 1- الگوی سازمان یادگیری 2- الگوی بوروکراسی، 3- الگوی مراکز اجتماعی،
- 4- الگوی پیروی از مدل روشگاهی، 5- آموزش‌های شبکه‌ای (کامپیوتری و اینترنتی)،
- 6- الگوی تجزیه شده (بی‌کفایت) ذکر گردیده‌اند. در تحقیق دیگری با عنوان «شهروندان کنونی برای آینده؟ یاددهندگان و یادگیرندگان و گزارش تحقیقات 14 تا 19 سالگی در انگلستان برای سهیم شدن آنان در شهروندی که از نوع مولد، معتمد و مسئول باشد و این‌که این گزارشات در پرتو متون تئوریک نشان داده شده است و به کشف این موضوع می‌پردازد که چگونه یک شهروند در چارچوب مشخص شده واقع می‌شود و یاد می‌گیرد و نکات ویژه به دانش‌آموزان نشان داده می‌شود (مارلن مورین، 2010: 2). تربیت شهروندی دموکراتیک در سنین دانشی: یک مطالعه تطبیقی از کره جنوبی و استرالیا عنوان دیگری است که توسط (یانگ ران رو، 2004) صورت پذیرفته است. در این مقاله منظور از سنین اطلاعاتی یادانشی سنی است که می‌توان از «فناوری اطلاعات و ارتباطات» استفاده نمود

روش تحقیق

این تحقیق در سال 1390 صورت گرفته و روش پژوهش تلفیقی از روش توصیفی - تحلیلی و روش پیمایشی دلفی است و در قسمت اول آن از تحلیل اسنادی استفاده شده است. جامعه متنی از متون منتخب و نمونه پژوهش موارد متناسب و مرتبط با موضوع بوده است. همچنین به منظور گردآوری مطالب اعم از مبانی نظری و سوابق از فرم فیش‌برداری استفاده شده است. در روش پیمایشی جامعه اساتید شاغل در رشته‌های مرتبط با موضوع بوده و نمونه شامل 30 نفر از پنج دانشگاه کشور است که به صورت نمونه در دسترس انتخاب گردیده‌اند. در این روش از ابزار پرسشنامه جهت گردآوری اطلاعات بهره‌برداری شده است. داده‌ها حسب ماهیت خود به شیوه کیفی تحلیل مفهومی شده‌اند. در این راستا مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های تربیت شهروندی در خلال آثار و نظرات شاعران، اندیشمندان و فلاسفه قدیم و تا نزدیک به دوران معاصر به‌عنوان بعد ایرانی و در قسمت دیگر مؤلفه‌های تربیت شهروندی در قرآن، نهج‌البلاغه و روایات به‌عنوان بعد اسلامی بررسی شده است. برای پویایی و کنونی بودن مطالب از نظرات متخصصان دوره حاضر در زمینه مؤلفه‌های تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی بهره برده شده است. این اساتید از سه گروه تعلیم و تربیت، جامعه‌شناسی و معارف اسلامی هستند. البته بر اساس آموزه‌های اسلامی و شرایط ملی ایرانی مؤلفه‌هایی را در تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی مقوله‌بندی کرده‌ایم.

یافته‌های تحقیق

پس از شناسایی مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های اصلی از متون دینی و آثار و نظرات شاعران، اندیشمندان و فلاسفه مؤلفه و زیرمؤلفه‌های احصاء شده براساس ارزیابی نظرات متخصصان امر میزان ارتباط هر زیرمؤلفه با مؤلفه اساسی آن سنجیده شد. جدول زیر نظرات متخصصان در 12 مؤلفه اصلی و ارتباط مؤلفه‌های فرعی و اصلی را نشان می‌دهد.

جدول شماره 1: فراوانی مؤلفه‌های تربیت شهروندی

مؤلفه اساسی	زیر مؤلفه	فراوانی					
		زیاد	درصد	متوسط	درصد	کم	درصد
ارزشمندی	حقیقت	21	70	7	23	2	6/7
	عدالت	22	73/3	2	23/3	2	3/3
	علم	20	66/7	9	30	1	3/3
	اخلاق و فضیلت	26	86/7	4	13/3	0	0
	هنر	10	33/3	11	36/7	8	26/7
هدفمندی	ایمان به خدا و تقرب	26	86/7	4	13/3	0	0
	تقوا	25	83/3	5	16/7	0	0
	عبادت	18	60	12	40	0	0
	آخرت‌گرایی	17	56/7	10	33/3	3	10
	عمل صالح	15	50	15	50	0	0
	سعادت	20	66/7	9	30	1	3/3
روشمندی	حیات طیبه	20	66/7	8	26/7	2	6/7
	قانونمندی	26	86/7	3	10	1	3/3
	شریعت‌مداری	20	66/7	10	33/3	0	0
	عقل‌گرایی	20	66/7	9	30	1	3/3
نوع‌دوستی	احسان	22	73/3	5	16/7	3	10
	انفاق	15	50	12	40	3	10
	ایثار	19	63/3	9	30	2	6/7
	احترام به هم‌نوع (والدین و...)	22	73/3	6	20	2	6/7
	امانت‌داری	21	70	8	26/7	1	3/3
	وفای به عهد	18	60	10	33/3	2	6/7
	مسئولیت‌پذیری	22	73/3	6	20	1	3/3
	فرض‌دادن	8	26/7	11	36/7	10	3/3
	شهادت	8	26/7	8	26/7	8	26/7
	صدقه	9	30	11	36/7	10	33/3
	رافت (در رابطه با مخالفان)	11	36/7	15	50	3	10

0	0	6/7	2	33/3	10	60	18	عفو و گذشت	
0	0	3/3	1	16/7	5	80	24	خیر خواهی	
0	0	13/3	4	26/7	8	60	18	رفاقت (مدارا)	
3/3	1	10	3	40	12	46/7	24	صله رحم (خویشاوندی)	
0	0	0	0	3/33	10	66/7	20	محبت (در رابطه با دوستان)	
3/3	1	16/7	5	7/56	17	23/3	7	مهمان نوازی	
0	0	23/3	7	40	12	36/7	11	غریب نوازی (رعایت حقوق افراد یگانه)	
0	0	10	3	43/3	13	46/7	14	هم فکری	
3/3	1	16/7	5	46/7	14	33/3	10	همدردی	
0	0	0	0	20	6	80	24	وحدت	
0	0	3/3	1	30	9	66/7	20	جماعت	
0	0	3/3	1	23/3	7	73/3	22	تعاون	
0	0	0	0	23/3	7	76/7	23	مشورت	
0	0	0	0	13/3	4	86/7	26	مشارکت	
0	0	3/3	1	23/3	7	73/3	22	صلح	
0	0	0	0	20	6	80	24	امامت	شایسته سالاری
0	0	3/3	1	20	6	76/7	23	رهبری	
0	0	10	3	36/7	11	53/3	16	مدیریت	
0	0	3/3	1	20	6	76/7	23	تفکر، تعقل و تدبیر	جستجوگری
0	0	6/7	2	46/7	14	46/7	14	مشاهده	
0	0	20	6	26/7	8	53/3	16	تجربه و آزمایش	
0	0	3/3	1	23/3	7	73/3	22	تعلیم و تعلم (تربیت)	
0	0	0	0	30	9	70	21	حریت (آزادی)	استقلال فردی
0	0	0	0	23/3	7	76/7	23	عزت و کرامت نفس	
0	0	0	0	36/7	11	63/3	19	حرمت	
0	0	3/3	1	36/7	11	60	18	کار	کفایت
0	0	3/3	1	23/3	7	73/3	22	غیرت	

0	0	6/7	2	20	6	73/3	22	همت	تلازمین
0	0	10	3	23/3	7	66/7	20	شجاعت	
0	0	3/3	1	20	6	76/7	23	وظیفه‌شناسی	
0	0	3/3	1	20	6	76/7	23	اعتماد به نفس	
0	0	6/7	2	10	3	83/3	25	پاکیزگی	
0	1	0	0	26/7	8	70	21	حفظ محیط زیست	
0	0	6/7	2	30	9	63/3	19	شادی، شادابی و طراوت	
3/3	1	13/3	4	33/3	10	50	15	قوت (نیرومندی)	
1	0	16/7	5	46/7	14	36/7	11	آبادانی (سازندگی)	
3/3	1	6/7	2	23/3	7	66/7	20	حفظ و پاسداری از میراث ملی	
0	0	0	0	30	9	70	21	وفاق ملی (عرق ملی)	وحدل دوستی
0	0	33/3	10	33/3	10	33/3	10	رشادت	
0	0	13/3	4	43/3	13	43/3	13	صلابت، استواری و پایداری	
0	0	3/3	1	40	12	56/7	17	شرافت	
0	0	0	0	20	6	80	24	زبان و خط فارسی	
0	0	3/3	1	40	12	56/7	17	مبانه‌روی	
0	0	10	3	33/3	10	56/7	17	بردباری	اعتدال
3/3	1	6/7	2	30	9	60	18	توکل بر خدا	
3/3	1	3/3	1	36/7	11	56/7	17	دوراندیشی	
1	1	0	0	26/7	8	70	21	فناعت و صرفه‌جویی	
18		159		639		1379		جمع	
0/24		2/17		8/75		89/18		میانگین	

اطلاعات جدول فوق پس از دسته‌بندی، توسط نرم‌افزار (SPSS) جهت تعیین مقادیر درصدی به کار گرفته شد. با مشاهده فراوانی هر زیرمؤلفه به میزان ارتباط زیرمؤلفه‌ها با مؤلفه‌های دوازدهگانه پی خواهیم برد. معیار در پذیرش هر زیرمؤلفه داشتن امتیازی بیشتر از 50 درصد در ستون یک و یا 50 درصد در ستون 1 و 50 درصد در ستون 2

می‌باشد. شرایط ممکن برای تأیید یا عدم تأیید ارتباط مؤلفه با زیرمؤلفه و یا مشخص کردن ارتباط قوی و ضعیف زیرمؤلفه‌ها با مؤلفه‌های اساسی به این قرار است: شرایطی که ارتباط مؤلفه را با زیرمؤلفه، قوی توصیف می‌کند و زیرمؤلفه به‌عنوان پذیرفته می‌شود: ($F1$ ستون ارتباط زیاد است) $50\% > F1$ ارتباط بسیار قوی. در صورتی که مقادیر درصدی هر دو ستون (ارتباط زیاد) و (ارتباط متوسط) هر کدام 50% باشد: $F1=50\%$ و $F2=50\%$ در غیر از شرایط فوق ستون‌های (ارتباط کم) و (بی‌ارتباط) با هر مقادیر درصدی که باشند، زیرمؤلفه پذیرفته نمی‌شود. در شرایط نوع اول اگر ارتباط بین هر زیرمؤلفه با مؤلفه معین، قوی ارزیابی شود (ستون ارتباط زیاد بالای 50 درصد باشد یا هر کدام از ستون‌های 1 و 2 50 درصد باشند)، مؤلفه مربوطه و زیرمؤلفه آن تأیید می‌شود و مؤلفه اساسی شناسایی می‌گردد. اما در شرایط نوع دوم اگر ارتباط بین هر زیرمؤلفه با مؤلفه معین، ضعیف ارزیابی شود (ستون 1 زیر 50 درصد باشد)، زیرمؤلفه مربوطه، تأیید نمی‌شود و از لیست حذف می‌شود.

تحلیل سؤال تحقیق نشان داد که براساس نظرات متخصصان مؤلفه‌های دوازده‌گانه پیشنهاد شده از طرف محقق با بیشتر زیرمؤلفه‌های نامبرده شده، ارتباط زیادی دارد و نشان می‌دهد که هر یک از این مؤلفه‌های متشکل از زیرمؤلفه‌های مشخص، می‌توانند مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی قرار گیرند. بر این اساس مؤلفه‌های زیر که متشکل از زیرمؤلفه‌های تشخیص داده شده هستند، مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی شناسایی گردیدند:

اول: مؤلفه اساسی «ارزشمندی» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «زیرمؤلفه حقیقت» به این معنا گزینش شده است که حقیقت و حقیقت‌جویی و حقیقت‌گرایی از ارزش‌های مطلوب یک ایرانی و نیز یک انسان مسلمان است. میزان ارتباط بین این زیرمؤلفه و مؤلفه ارزشمندی 70 درصد و در گروه ارتباط زیاد می‌باشد. بنابراین این زیرمؤلفه تأیید می‌گردد. ب) «زیرمؤلفه عدالت» به این معنی که عدالت همواره به‌عنوان ارزش مورد توجه فرد و جامعه ایرانی و مسلمان و مقادیر درصدی حاکی از آن است که با داشتن فراوانی برابر با 73 درصد در گروه ارتباط زیاد، این زیرمؤلفه پذیرفتنی است. ج) «مؤلفه علم» به معنی این‌که دانایی و دانش و دانش‌افزایی به‌عنوان ارزش مورد توجه ایرانیان مسلمان با 67 درصد فراوانی ارتباط زیاد بین این زیرمؤلفه با مؤلفه ارزشمندی بوده است و لذا مورد تأیید واقع می‌گردد. د) زیرمؤلفه «اخلاق و فضیلت»: به این معنی که اخلاق و فضیلت همواره در نزد ایرانیان مسلمان به‌عنوان ارزش مورد توجه بوده و

هست. فراوانی به میزان 87 درصد در گروه ارتباط زیاد نشانگر مورد تأیید قرار گرفتن این زیرمؤلفه در مؤلفه ارزشمندی است. هـ) زیرمؤلفه «هنر» با این معنا مدنظر قرار داده شده است که هنر در نزد ایرانیان مسلمان دارای جایگاه ارزشی بوده است و این که ارتباط آن مورد بررسی قرار گیرد. میزان 33 درصد فراوانی در گروه ارتباط زیاد نشانگر ضعیف بودن این ارتباط بین مؤلفه ارزشمندی و هنر است و این بدان معنا نیست که هنر از نظر ایرانیان ارزشمند نیست بلکه جایگاه هنر را در این مؤلفه ضعیف ارزیابی می‌نماید.

دوم: مؤلفه اساسی «هدفمندی» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «ایمان به خدا» به این منظور در نظر گرفته شده است که عنصر ایمان و تقرب به خدا همواره برای ملت مسلمان ایران هدف بوده است. که 87 درصد فراوانی میزان بالایی است و حاکی از ارتباط بالایی بین مؤلفه هدفمندی و ایمان به خدا است. بنابراین می‌تواند در این مقوله قرار گیرد. ب) زیرمؤلفه «تقوا» یعنی تقوا در اندیشه، گفتار و عمل یکی از اهداف ملت مسلمان ایران بوده است. فراوانی 83 درصد در گروه ارتباط زیاد، موید پذیرفتن این زیرمؤلفه به‌عنوان یکی از موارد مؤلفه اساسی هدفمندی است. ج) زیرمؤلفه «آخرت‌گرایی» به این معنی که توجه به عاقبت انسان، مرگ و سرانجام عالم آخرت هدفی است که در آموزه‌های قرآنی و در فرهنگ ایرانی همواره مورد توجه بوده و در این جا یکی از زیرمؤلفه‌های مؤلفه اساسی هدفمندی در تربیت شهروندی در نظر گرفته شده است. فراوانی 57 درصدی نشان دهنده تأیید و پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی هدفمندی است. د) زیرمؤلفه «عمل صالح» به این معنا که فرد و جامعه اسلامی نوعی تربیت شهروندی دارد که در آن عمل صالح تشکیل دهنده تربیت شهروندی اسلامی است. این زیرمؤلفه در صورتی ارتباط زیاد با مقدار 50 درصدی پذیرفته می‌شود که ارتباط متوسط نیز دارای مقدار 50 درصدی باشد. بنابراین فراوانی‌ها نشان دهنده تأیید این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی هدفمندی است. هـ) زیرمؤلفه «سعادت» به این معناست که در تعلیم و تربیت شهروندی مورد نظر اسلامی - ایرانی عنصر سعادت یکی از هدف‌های عالی مورد نظر است. فراوانی 67 درصدی در گروه ارتباط زیاد موید پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی هدفمندی می‌باشد. و) زیرمؤلفه «حیات طیبه» به معنی رسیدن به یک زندگی پاک و سالم در دنیا می‌باشد که در فهرست اهداف غایی نظام تعلیم و تربیت و به تبع آن تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی قرار گرفته است. فراوانی 67 درصد نشانگر پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی هدفمندی می‌باشد.

سوم: مؤلفه اساسی «روشمندی» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «قانونمندی» به معنی

داشتن قانون، و اهمیت در قانون‌گذاری و قانون‌پذیری، احترام به قانون و اجرای قانون در جامعه اسلامی به‌عنوان یک تربیت شهروندی روشمند می‌باشد. فراوانی 87 درصدی در گروه ارتباط زیاد بیانگر توافق جمعی و پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی روشمندی می‌باشد. ب) زیرمؤلفه «شریعت‌مداری» به معنی این است که پایبندی به دین و شریعت در واقع محور روشمند بودن و برنامه داشتن در تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی است. و اصولاً دین، برنامه زندگانی تعریف شده است. فراوانی 67 درصد ارتباط زیاد نشانگر تأیید این زیرمؤلفه و قرارگرفتن آن در مؤلفه روشمندی است. ج) زیرمؤلفه «عقل‌گرایی» به معنی گراییدن به عقل در حل و فصل مسایل تعلیم و تربیت و در اینجا در تربیت شهروندی اسلامی ایرانی، و به کارگیری روش‌های عقلی و بهره‌برداری از عقل بشری در این امر می‌باشد. فراوانی 67 درصد در گروه ارتباط زیاد قرار گرفتن این زیرمؤلفه را در مؤلفه روشمندی تأیید می‌نماید.

چهارم: مؤلفه اساسی «نوع‌دوستی» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «احسان» یعنی کمک و یاری به انواع مختلف زبانی، مالی و جانی، در قبال هم نوع. و به‌عنوان یک زیرمؤلفه در مؤلفه نوع‌دوستی مورد توجه واقع شده است. داشتن ارتباط بالا در حد 73 درصد بیانگر مورد تأیید قرار گرفتن این زیرمؤلفه و قرار گرفتن آن در مؤلفه اساسی نوع‌دوستی در تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی می‌باشد. ب) زیرمؤلفه «انفاق» به معنی کمک و یاری رساندن به هم‌نوع و بیشتر از نوع مالی و اقتصادی است. این زیرمؤلفه با وجود داشتن فراوانی 50 درصدی در گروه ارتباط زیاد، چون در گروه ارتباط متوسط دارای فراوانی زیر 50 درصد است از لیست زیرمؤلفه‌های مؤلفه اساسی نوع‌دوستی حذف شد. ج) زیرمؤلفه «ایثار» به معنی یاری و کمک به انسان‌های هم‌نوع و گذشتن از حق خود و اولویت دادن به حقوق دیگران است. جایگاه این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی نوع‌دوستی در تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی مهم است. ارتباط زیاد در حد 63 درصد زیر مؤلفه ایثار را در مؤلفه اساسی نوع‌دوستی تثبیت می‌کند. د) زیرمؤلفه «احترام» به معنای احترام گذاشتن به حقوق هم‌نوع اعم از والدین، نزدیکان، همسایگان، فرزندان، حتی بیگانگان. زیرمؤلفه احترام نیز با فراوانی 73 درصدی به‌عنوان مؤلفه‌ای از مؤلفه اساسی نوع‌دوستی شناسایی و پذیرفته می‌شود. ه) زیرمؤلفه «امانتداری» منظور ادای امانت است یعنی انسان وقتی از هم‌نوع خود چیزی را به امانت گرفت در حفظ و نگهداری آن تا زمان پس‌دادنش کوشا باشد و آن را سالم و به موقع تحویل صاحبش دهد. فراوانی 70 درصدی در گروه ارتباط زیاد، نشانگر تأیید

زیرمؤلفه امانتداری در مؤلفه نوع دوستی می‌باشد. (و) زیرمؤلفه «وفای به عهد» به معنی این است که هر انسان اگر با هم نوع خود عهد و پیمان و یا قراردادی بست لازم است که به آن وفادار بماند. فراوانی 60 درصدی در گروه ارتباط زیاد می‌توانیم قبول زیرمؤلفه وفای به عهد را در مؤلفه اساسی نوع دوستی تصدیق نماییم. (ز) زیرمؤلفه «مسئولیت پذیری» به معنای قبول مسئولیت‌های فردی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی در قبال هم‌نوعان خود می‌باشد. فراوانی 73 درصدی در گروه ارتباط زیاد خود مؤید قبول این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی نوع دوستی می‌باشد. (ح) زیرمؤلفه «قرض الحسنه» به معنی دادن شیء یا مبلغی پول به هم نوع تا او پس از مرتفع شدن نیازهایش، آن را برگرداند. این زیرمؤلفه با فراوانی 27 درصدی در گروه ارتباط زیاد مورد پذیرش واقع نگردید و از لیست زیرمؤلفه‌های اساسی نوع دوستی حذف گردید. (ت) زیرمؤلفه «شهادت» به این معنی است که فرد به خاطر دفاع از خود و هم نوع خود و اهداف مقدس دیگر حاضر است حتی در این راه به شهادت برسد. فراوانی 26 درصد در گروه ارتباط زیاد و 27 درصد در گروه ارتباط متوسط از لیست مؤلفه اساسی نوع دوستی حذف گردید. (ی) زیرمؤلفه «صدقه» به معنی دادن بخشی از درآمد و دارایی خود به نیازمندان جامعه. فراوانی 30 درصد در گروه ارتباط زیاد و فراوانی 37 درصد در گروه ارتباط متوسط به‌عنوان یکی از زیرمؤلفه‌های، مؤلفه اساسی نوع دوستی مورد پذیرش واقع نشد. (ک) زیرمؤلفه «رافت» به معنی داشتن روحیه گذشت و بخشش و در اینجا در ارتباط با مخالفان مد نظر واقع شده است. داشتن میزان فراوانی 37 درصدی در گروه ارتباط زیاد مانع پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی نوع دوستی شده است. (ل) زیرمؤلفه «عفو و گذشت» یعنی فرد و یا انسان مسلمان نسبت به هم نوع خود در جامعه اسلامی، زمانی که با رفتار ناشایسته‌ای مواجه می‌شود، لازم است عفو و گذشت داشته باشد. فراوانی 60 درصدی در گروه ارتباط زیاد باعث پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی نوع دوستی شده است. (م) زیرمؤلفه «خیرخواهی» یعنی خواستن و اراده کردن خیر و خوبی برای هم نوع در کارها و رفتارهای هر شخص. فراوانی 80 درصدی در گروه ارتباط زیاد نشان دهنده ارتباط بالای این زیرمؤلفه و پذیرش آن در مؤلفه اساسی نوع دوستی است. (ن) زیرمؤلفه «رفاقت» به معنی دوستی و رفیق و مدارا با هم نوع می‌باشد. فراوانی 60 درصدی در گروه ارتباط زیاد پذیرش این زیرمؤلفه را در مؤلفه نوع دوستی تأیید می‌نماید. (ص) زیرمؤلفه «صله رحم» یعنی داشتن ارتباط (دید و بازدید) با اقوام و خویشان. فراوانی 47 درصدی در گروه ارتباط زیاد عدم پذیرش این

زیرمؤلفه را در مؤلفه اساسی نوع دوستی نشان می‌دهد. ع) زیرمؤلفه «محبت» به معنی دوست و صمیمی بودن و به هم نوع خود محبت ورزیدن. زیرمؤلفه محبت با فراوانی 67 درصد در گروه ارتباط زیاد مورد پذیرش واقع شد و در مؤلفه اساسی نوع دوستی جای داده شد. ف) زیرمؤلفه «مهمان‌نوازی» یعنی زمانی که فردی میزبان واقع می‌شود و هم نوع او به‌عنوان مهمان به منزل او وارد می‌شود، با پذیرایی و رفتار خوب او را خوشحال نماید. با فراوانی 23 درصد در گروه ارتباط زیاد این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی نوع دوستی تأیید نمی‌گردد. ظ) زیرمؤلفه «غریب‌نوازی» منظور در اینجا پذیرایی و پذیرفتن و یا نوازش افراد بیگانه‌ای است که غیر هم وطن می‌باشند. فراوانی 37 درصدی در گروه ارتباط زیاد پذیرفته نشد و به‌عنوان زیرمؤلفه‌ای از مؤلفه اساسی نوع دوستی شناخته نشد. ق) زیرمؤلفه «هم‌فکری» یعنی فرد با هم نوع خود افکارش را در میان‌گذارد و به اصطلاح هم فکری داشته باشد. فراوانی 47 درصدی در گروه ارتباط زیاد عدم پذیرش این زیرمؤلفه را در مؤلفه اساسی نوع دوستی به اثبات می‌رساند. ر) زیرمؤلفه «همدردی» به این معناست که افراد به هنگام درد و غم یک دیگر را درک نموده و همدردی نمایند. فراوانی 33 درصد ارتباط زیاد، در مؤلفه اساسی نوع دوستی پذیرفته نشد.

پنج: مؤلفه اساسی «مردم‌سالاری دینی» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «وحدت» به معنای این‌که افراد یک کشور با پیوستن به یکدیگر و تشکیل اجتماعات و امت واحده می‌توانند قدرتی را به‌وجود آورند، که در تصمیم‌گیری سرنوشت کشور نقش مهمی ایفا خواهد کرد. فراوانی 80 درصدی در گروه ارتباط زیاد موجب پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی مردم‌سالاری دینی می‌گردد. ب) زیرمؤلفه «جماعت» یعنی به هم پیوستن افراد و تشکیل جماعات مختلف فرهنگی، سیاسی، مذهبی و... فراوانی 67 درصدی به منزله پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی مردم‌سالاری دینی است. ج) زیرمؤلفه «تعاون» به معنی کمک و یاری دسته جمعی در امور مختلف اجتماعی، سیاسی، فرهنگی می‌باشد. فراوانی 73 درصد موجب پذیرش این زیرمؤلفه شده است. د) زیرمؤلفه «مشورت» به معنی شور و کنار هم گذاشتن آراء و اندیشه‌ها برای برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری بهتر در جامعه اسلامی فراوانی 77 درصد مؤید پذیرش این زیرمؤلفه است که به‌عنوان یکی از زیرمؤلفه‌های مؤلفه اساسی مردم‌سالاری دینی شناخته شد.

ه) زیرمؤلفه «مشارکت» یعنی شرکت در امور اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... جامعه. فراوانی 87 درصد ارتباط زیاد را بین زیرمؤلفه مشارکت و مؤلفه اساسی مردم‌سالاری دینی نشان می‌دهد. و) زیرمؤلفه «صلح» به این معنی به کار گرفته شده

است که وجود صلح و سازش بین مردم باعث افزایش و دوام مردم‌سالاری دینی خواهد شد فراوانی 73 درصدی در گروه ارتباط زیاد نشان دهنده این است که این زیرمؤلفه دارای ارتباط زیادی با مؤلفه مردم‌سالاری دینی است و تأیید می‌گردد.

شش: مؤلفه اساسی «شایسته‌سالاری» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «امامت» یعنی پیشوایی در امور اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و... فراوانی 80 درصد در گروه ارتباط زیاد مؤید پذیرش این زیرمؤلفه در ارتباط با مؤلفه اساسی شایسته‌سالاری است. ب) زیرمؤلفه «رهبری» به معنی لازم بودن امر هدایت، نظارت و کنترل حرکت و پیشرفت جامعه در سطح کلان و در امور مختلف و در اینجا در امر تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی. فراوانی 77 درصد تأیید کننده ارتباط زیاد بین زیرمؤلفه رهبری با مؤلفه اساسی شایسته‌سالاری است. ج) زیرمؤلفه «مدیریت» به معنی لزوم وجود افرادی شایسته به‌عنوان مدیر برای هدایت، نظارت و کنترل امور مختلف جامعه و در اینجا، تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی می‌باشد. فراوانی 53 درصدی مؤید ارتباط زیاد بین زیرمؤلفه و مؤلفه اساسی شایسته‌سالاری است.

هفت: مؤلفه اساسی «جستجوگری» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «تفکر، تعقل و تدبیر» به معنی استفاده از قدرت فکری انسان در جهت پیشرفت برنامه‌های مختلف کشور و از جمله برنامه تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی می‌باشد. فراوانی 77 درصدی در گروه ارتباط زیاد نشان دهنده تأیید این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی جستجوگری می‌باشد. ب) زیرمؤلفه «مشاهده» یعنی استفاده از حواس در جهت رشد فرد و جامعه اسلامی است و منظور ارتباط شناخت حسی با تربیت شهروندی می‌باشد. فراوانی 46 درصدی در گروه ارتباط زیاد متوجه می‌شویم که این زیرمؤلفه مورد تأیید واقع نشده است. ج) زیرمؤلفه «تجربه و آزمایش» یعنی به‌کارگیری تجربه و آزمایش در جهت کشف و جستجوی دانش، نگرش و مهارت‌های مورد نیاز برای تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی. فراوانی 53 درصدی در گروه ارتباط زیاد به معنی پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی جستجوگری می‌باشد. د) زیرمؤلفه «تعلیم و تربیت» با این معنی به کار گرفته شده است که از همه توانایی‌ها از جمله تفکر و تعقل، تجربه و آزمایش باید در امر تعلیم و تربیت استفاده شود، به عبارت دیگر افراد جامعه باید آموزش و تعلیم ببینند و در جهت اهداف برنامه شهروندی اسلامی - ایرانی تربیت شوند ارتباط این زیرمؤلفه با مؤلفه اساسی جستجوگری با فراوانی 73 درصدی نشان دهنده پذیرش آن می‌باشد.

هشت: مؤلفه اساسی «استقلال فردی». شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «آزادی» یعنی فرد

بتواند بدون هیچ مانعی بیندیشد، انتخاب کند، تصمیم بگیرد و مجبور نباشد و یا به زور و اادار به اندیشه و عملی نشود. فراوانی 70 درصدی نشان دهنده ارتباط زیاد بین این زیرمؤلفه و مؤلفه اساسی استقلال فردی است و مورد تأیید واقع شده است. ب) زیرمؤلفه «عزت نفس» به معنی این که هم خود فرد و هم افراد جامعه قدر و منزلت او را بشناسند و در پیش خود و دیگران احساس خواری و حقارت ننمایند. به طوری که احساس خود ارزشمندی داشته باشد. فراوانی 77 درصدی در گروه ارتباط زیاد بیانگر پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی استقلال فردی می باشد. ج) زیرمؤلفه «حرمت» به این معنی است که هر فرد در جامعه دارای حقوقی است که حریمی را برای او ایجاد می نماید. انتظار می رود که حریم شخصی افراد در نظر گرفته شود. فراوانی 63 درصدی در گروه ارتباط زیاد این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی استقلال فردی پذیرفته شده است.

ث: مؤلفه اساسی «کفایت» شامل: الف) زیرمؤلفه «کار» به این معنی است که فرد دارای شغل و حرفه ای باشد تا از طریق آن امرار معاش نماید و بالعکس تنبل و بیکار نباشد. داشتن فراوانی 60 درصدی در گروه ارتباط زیاد موجب پذیرش زیرمؤلفه کار در مؤلفه اساسی کفایت شده است. ب) زیرمؤلفه «غیرت» به معنی داشتن علاقه و توانایی در حفظ آبرو و ناموس خویش می باشد. فراوانی 73 درصدی در گروه ارتباط زیاد نشان می دهد که ارتباط بالایی بین زیرمؤلفه غیرت و مؤلفه اساسی استقلال فردی وجود دارد. ج) زیرمؤلفه «همت» به معنی به کارگیری تمام قوا و توانایی های جسمی و فکری در جهت برآورده کردن نیازها و در جهت رسیدن به اهداف و ارزش ها در برنامه تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی. فراوانی 73 درصد میزان ارتباط بین زیرمؤلفه همت و زیرمؤلفه اساسی استقلال فردی را نشان می دهد که مورد تأیید قرار گرفته است. د) زیرمؤلفه «شجاعت» به معنای داشتن جسارت در بیان اندیشه ها یا در انجام دادن مهارت ها به عبارت دیگر توانایی شخص در به کارگیری تمام قوه ها و پتانسیل های موجود به راحتی و بدون هیچ گونه مانعی. فراوانی 67 درصدی نشانگر رابطه بین این زیرمؤلفه با مؤلفه اساسی می باشد که مورد تأیید قرار گرفته است. ذ) زیرمؤلفه «وظیفه شناسی» به معنی شناخت وظایف شخصی و انجام دادن به موقع آنها است. فراوانی 77 درصدی در گروه ارتباط زیاد حاکی از پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی استقلال فردی است. ر) زیرمؤلفه «اعتماد به نفس» به این معنی است که فرد به جایگاه و موقعیتی رسیده باشد که از توانایی های خود در انجام وظایف و مسئولیت ها

مطلع باشد و به این توانایی‌ها اطمینان و اعتماد یافته باشد. فراوانی 77 درصدی نشانگر ارتباط بالا بین زیرمؤلفه اعتماد به نفس و مؤلفه اساسی استقلال فردی است.

د: مؤلفه اساسی «سلامت» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) «پاکیزگی» یعنی هم فرد و هم افراد دیگر جامعه و هم محیط زندگی از آلودگی‌های مادی و معنوی پاک باشند. فراوانی 83 درصدی نشان دهنده ارتباط زیاد بین این زیرمؤلفه و مؤلفه اساسی سلامت می‌باشد. که مورد تأیید قرار گرفته است. ب) زیرمؤلفه «حفظ محیط زیست» به این معنی که محیط زندگی را که دارای امکانات مختلف طبیعی، فرهنگی، اقتصادی است، حفظ و نگهداری نماییم. فراوانی 70 درصد ارتباط بین زیرمؤلفه حفظ محیط زیست و مؤلفه اساسی سلامت را نشان می‌دهد که مورد پذیرش واقع شده است. ج) زیرمؤلفه «شادی و طراوت» یعنی فرد و جامعه بهتر است همواره شاد و با طراوت باشند و از غمگینی و افسردگی که کسالت‌آور است پرهیز کنند. فراوانی 63 درصدی در گروه ارتباط زیاد بیانگر پذیرش زیرمؤلفه شادی و طراوت در مؤلفه اساسی سلامت است. د) زیرمؤلفه «قوت» به معنی داشتن قدرت جسمی و روحی است و به عبارت دیگر در کلمه ورزش تبلور پیدا می‌کند. فراوانی 50 درصدی چون در گروه ارتباط متوسط زیر 50 درصد دارای فراوانی است مورد پذیرش واقع نشده است. ه) زیرمؤلفه «آبادانی» یعنی اهتمام بر داشتن شهرها و کشوری آباد و به عبارت دیگر آباد کردن و سازندگی محیط زندگی مدنظر است. فراوانی 36 درصدی در گروه ارتباط زیاد مورد پذیرش واقع نشده است.

یازده: مؤلفه «وطن دوستی» شامل زیرمؤلفه‌های: الف) زیرمؤلفه «حفظ میراث ملی» یعنی کوشش در نگهداری و حفظ منابع و امکانات فرهنگی، طبیعی و اقتصادی که جهت آحاد ملت ساخته و احیاء و حفظ شده است. فراوانی 67 درصدی در گروه ارتباط زیاد موید پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی وطن دوستی می‌باشد. ب) زیرمؤلفه «وفاق ملی» یعنی داشتن توافق جمعی با سیستم جمعیتی ملت واحده در اموری که توسط نمایندگان و خبرگان کشور تصویب شده است. فراوانی 70 درصدی نشان می‌دهد که ارتباط بالایی بین این زیرمؤلفه و مؤلفه اساسی وطن دوستی وجود دارد و تأیید شده است. ج) زیرمؤلفه «رشادت» به این معنی که فرد به درجه‌ای از رشد و کمال رسیده باشد که ارزش وطن خویش را بتواند درک کند و در راه حفظ آن با جان و دل اهتمام ورزد. این زیرمؤلفه با داشتن فراوانی 34 درصد در گروه ارتباط زیاد مورد پذیرش واقع نشده است. د) زیرمؤلفه «صلابت» به معنی داشتن سرسختی و مقاومت در پاسداری و نگهداری از کشور در مقابل هر عنصر مخالف. فراوانی 44 درصدی در گروه ارتباط زیاد مانع از

پذیرش این زیر مؤلفه در مؤلفه اساسی وطن‌دوستی شده است. هـ) زیرمؤلفه «شرافت» یعنی احساس شرف و آبرومندی کردن نسبت به داشتن وطن خویش. فراوانی 57 درصدی در گروه ارتباط زیاد موجب پذیرش این زیرمؤلفه در شمار مؤلفه اساسی وطن‌دوستی شده است. و) زیرمؤلفه «زبان فارسی» به معنی داشتن زبان ملی واحد در سراسر کشور که منظور از آن زبان فارسی است فراوانی 80 درصدی در گروه ارتباط زیاد بیانگر ارتباط بالا بین زیرمؤلفه زبان فارسی و مؤلفه اساسی وطن‌دوستی است.

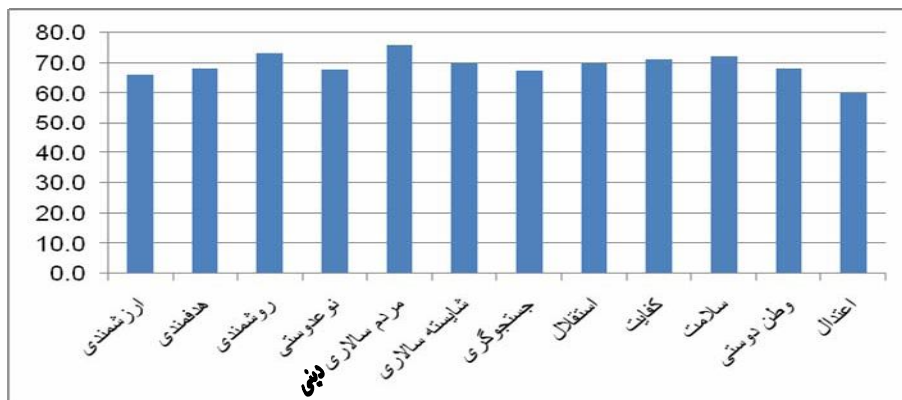
دوازده: مؤلفه اساسی «اعتدال» شامل زیر مؤلفه‌های: الف) «میان‌روی» یعنی گزینش میان‌روی در اعمال و رفتار، در اینجا به معنی تربیت شهروندی که گرایش به میان‌روی دارد و از افراط و تفریط برحذر داشته می‌شود. فراوانی 57 درصد در گروه ارتباط زیاد این زیرمؤلفه به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی اعتدال پذیرفته شده است. ب) زیرمؤلفه «بردباری» به معنی داشتن صبر و تحمل بالا، تا رسیدن به اهداف و مقاصد می‌باشد. فراوانی 57 درصدی در گروه ارتباط زیاد پذیرش این مؤلفه را در مؤلفه اساسی اعتدال مورد تأیید قرار می‌دهد. ج) زیرمؤلفه «توکل به خدا» به این معنی است که در جامعه اسلامی افراد با رعایت مقررات خواسته شده، در دست یافتن به نتیجه و یا رسیدن به مقصد بدون هر پیش‌داوری امور را به خدا می‌سپارند و او را به‌عنوان وکیل و قاضی نهایی کارهای خود در نظر می‌گیرند. فراوانی 60 درصدی در گروه ارتباط زیاد موجب پذیرش این زیرمؤلفه در مؤلفه اساسی اعتدال شده است. د) زیرمؤلفه «دوراندیشی» یعنی غایت و سرانجام امور را اندیشه کردن و به عبارت دیگر دورنما و یا چشم‌انداز یک برنامه تربیتی را در نظر گرفتن است. همین کل دیدن یک برنامه باعث نگاه معتدل به عناصر آن می‌شود. فراوانی 57 درصدی در گروه ارتباط زیاد نشان می‌دهد که این زیرمؤلفه نیز در مؤلفه اساسی اعتدال مورد پذیرش واقع شده است. هـ) زیرمؤلفه «قناعت و صرفه‌جویی» به معنی استفاده بهینه از امکانات و فرصت‌ها و جلوگیری از مصارف بیهوده و به عبارت دیگر یعنی بهره‌گیری از امکانات موجود در جهت رفع نیازها است. فراوانی 70 درصد گویای ارتباط زیاد بین این زیرمؤلفه و مؤلفه اساسی اعتدال می‌باشد که مورد تأیید قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری و بحث

به‌طور کلی در این پژوهش دوازده مؤلفه اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی شامل 57 زیرمؤلفه بر مبنای داده‌های به دست آمده از جدول به شرح زیر شناسایی گردیدند:

مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی شامل این موارد است: «ارزشمندی»، «هدفمندی»، «روشمندی»، «نوع‌دوستی»، «مردم‌سالاری دینی»، «شایسته‌سالاری»، «جستجوگری»، «استقلال فردی»، «کفایت»، «سلامت»، «وطن‌دوستی» و «اعتدال». مؤلفه اساسی «ارزشمندی» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 66 درصد، مؤلفه اساسی «هدفمندی» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 68/3 درصد، مؤلفه اساسی «روشمندی» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 73/3 درصد، مؤلفه اساسی «نوع‌دوستی» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 68 درصد، مؤلفه اساسی «مردم‌سالاری دینی» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 76، مؤلفه اساسی «شایسته‌سالاری» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 70 درصد، مؤلفه اساسی «جستجوگری» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 67/6 درصد، مؤلفه اساسی «استقلال فردی» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 70 درصد، مؤلفه اساسی «کفایت» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 71/1 درصد، مؤلفه اساسی «سلامت» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 72/2 درصد، مؤلفه اساسی «وطن‌دوستی» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 68/26 درصد، مؤلفه اساسی «اعتدال» با میانگین فراوانی مؤلفه‌ها 60 درصد می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که مؤلفه اساسی مردم‌سالاری دینی دارای بیشترین میانگین بوده است و بعد از آن به ترتیب؛ مؤلفه‌های اساسی روشمندی و سلامت قرار گرفته‌اند.

نمودار 1: فراوانی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی (مقادیر به درصد می‌باشد)

در یک جمع‌بندی کلی و با در نظر گرفتن تحقیقات مشابه اعم از کتاب‌ها و مقالاتی که در زمینه تربیت شهروندی ارائه شده است می‌توان چنین نتیجه گرفت که اولاً بعضی از این تحقیقات تربیت شهروندی را به‌طور کلی و بعضی دیگر به‌صورت غیرجامع معرفی و تبیین نموده‌اند و ثانیاً تعداد کمی از این تحقیقات بر ویژگی‌های ایرانی و

اسلامی آن تکیه داشته‌اند، که از میان آثار موجود مربوطترین آنها اثر فرمهبینی فراهانی، (1389) و برخورداری (1387) و از مرتبط‌ترین تحقیقات اثر نریمانی (1389) را می‌توان نام برد. ثالثاً تکیه تحقیق حاضر بر مؤلفه‌های اساسی در تربیت شهروندی اسلامی ایرانی بوده است که این نکته در کتب و تحقیقات مشابه مغفول مانده است. خارج از این مباحث، این تحقیق علاوه بر جامعیت و شمول در مسائل مربوط به تربیت شهروندی اسلامی ایرانی نگاهی دقیق و جزئی نگر هم دارد. کلیت و شمول آن در طبقه‌بندی مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی به صورت مؤلفه‌های دوازده‌گانه محرز شده که دیدگاهی کلی و فلسفی را به نمایش گذارده است و از سوی دیگر تجزیه این مؤلفه‌ها به زیرمؤلفه‌های آن است که دقیق و عالمانه مسائل و حواشی موضوع را بسط داده و سعی کرده است که جوانب مختلف امر در نظر گرفته شود. چنانچه از نتایج مشاهده می‌گردد دوازده مؤلفه اساسی تربیت شهروندی اسلامی ایرانی، پنجاه و هفت زیرمؤلفه جزئی تر - که هر کدام به نوعی نماینده ظهور آموزه‌های اسلامی و ویژگی‌های اصیل ایرانی هستند - را نشان داده است. مهم‌ترین و کاربردی‌ترین ثمره این تحقیق همگام بودن آن با موضوعات مطرح روز اعم از سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است و از جمله استفاده از یافته‌های آن در دهه پیشرفت و عدالت، ارائه دانش و ادبیات نظری در تربیت شهروندی، نگرش بومی اسلامی ایرانی، گامی در جهت احیای تمدن اسلامی ایرانی، پله‌ای برای صعود به سطح تربیت شهروندی بین‌المللی و کاربرد مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های آن در متون و کتب سطوح مختلف نظام تعلیم و تربیت کشور به‌عنوان رهگشای چشم‌انداز آینده و دستمایه‌ای ارزشمند برای کمک به محققان و دانشجویان می‌باشد. همچنان که داده‌های کمی پژوهش حاضر حاکی از اهمیت دانستن‌ها، نگرش‌ها و مهارت‌ها در مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی، از جمله مؤلفه مردم‌سالاری دینی با نرخ 76 درصد و روشمندی با نرخ 73/3 درصد و سلامت با نرخ 72/2 درصد از دستاوردهای این تحقیق در تبیین ویژگی‌های اسلامی و ایرانی شهروندی است.

در این راستا بر پیشنهادها پژوهشی و اجرایی زیر تأکید می‌شود: تدوین الگوی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی و استفاده از مؤلفه‌های آن در متون کتب درسی دوره‌های مختلف تحصیلی به صورتی که به اهداف کلی و اهداف جزئی تقسیم شوند، اختصاص رشته دانشگاهی و دروس مجزا به آن، پژوهش‌هایی در شناسایی مؤلفه‌های شهروندی در آثار شاعران، اندیشمندان و فلاسفه ایرانی و اسلامی، برگزاری دوره‌های آموزش شهروندی برای معلمان، دانش‌آموزان و اولیاء.

منابع

- آقازاده، احمد (1385)؛ «اصول و قواعد حاکم بر فرایند تربیت شهروندی و بررسی سیر تحولات و ویژگی‌های اینگونه آموزش‌ها در کشور ژاپن»، *فصلنامه نوآوری‌های آموزشی*، 1385 ش 17.
- (1389)؛ *آموزش و پرورش تطبیقی*، سمت، ج 10.
- احمدی، فخری (1383)؛ *شهروندی و مشارکت مدنی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی.
- افتخارزاده، محمود (1377)؛ *مذهب، ملیت ایران*، رسالت قلم، چاپ اول.
- باقری، خسرو (1388)؛ *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، مدرسه، ج 1، ج 20.
- (1388)؛ *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، مدرسه، ج 2، ج 3.
- (1389)؛ *الگوی مطلوب آموزش و پرورش در جمهوری اسلامی ایران*، مدرسه تهران، ج 1.
- برخورداری، مهین (1387)؛ *تربیت شهروندی*، جهاد دانشگاهی، چاپ اول.
- بسپح، احمدرضا (1389)؛ «امر به معروف و نهی از منکر و شهروندی»، *ماهنامه معرفت*، 1389، ش 151.
- پل، استراترن (1389)؛ *آشنایی با جان دیویی*، ترجمه کاظم فیروزمند، مرکز، چاپ اول.
- تقوی، مصطفی (1388)؛ *تأملی بر الگوی اسلامی - ایرانی توسعه علم و فناوری از دیدگاه صاحب‌نظران*، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور، تهران: چاپ اول.
- خوجملی، محمد (1388) *چگونگی تربیت شهروندی در مدارس متوسطه از طریق برنامه‌های درسی پنهان (مطالعه موردی دانش‌آموزان متوسطه پسرانه شهر قدس)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علم و فرهنگ، پژوهشکده علوم اجتماعی.
- رمضانیان سیاهکلرودی، باقر (1383)؛ *مؤلفه‌های هویت ملی ایرانی در شاهنامه فردوسی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید باهنر، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- سبحانی‌نژاد، مهدی (1390)؛ *جامعه‌شناسی آموزش و پرورش*، یسطرون، چاپ اول.
- عربی‌فر، مهدیه (1389)؛ «بررسی مفهوم شهروندی در نهج‌البلاغه»، *ماهنامه معرفت*، 1389، ش 78.
- فاتحی، فؤاد (1389)؛ *رویکردهای آشناسازی دانش‌آموزان در دوره راهنمایی با حقوق شهروندی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه کردستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- فتحی واجارگاه، کورش (1388)؛ *آموزش شهروندی در مدارس*، آبیژ، چاپ اول.
- فرمهبینی، فراهانی (1389)؛ *تربیت شهروندی*، آبیژ، چاپ اول.
- گلشنی، مهدی (1385)؛ *از علم سکولار تا علم دینی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ج 3.
- نریمانی، محمد (1389)؛ *بررسی میزان رعایت مبانی، اصول و مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس آموزه‌های اسلامی با نظرسنجی از دانش‌آموزان متوسطه شهر اصفهان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی.
- نقیب‌زاده، میرعبدالحسین (1388)؛ *درآمدی به فلسفه، طهوری*، ج 11.
- (1387)؛ *نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش*، طهوری، ج 22.
- Kiwan, Dina (۲۰۰۸); *education for inclusive citizenship*, www.citizenshipfoundation.org.uk).
- Morrison, Marlen (۲۰۱۰); *citizens now and for the future, jornal of educational administration history*, www.informaworld.com/smpp/titel.
- Mutch, Carol (۲۰۰۴); *educational policy and notions of citizenship in four asia- pacific societies*, asia pacific education, copyright by education research institute.
- Ran roh, Young (۲۰۰۴); *democratic citizenship education in the information age*, asia pacific education, copyright by education research institute.
- Skogen, Rochelle (۲۰۱۰); *the misshng element to achiving a citizenship - as- balanchng freedom and responsibility in school today*, university of Alberta, campus saint-jean, 8406-۹۱ street Edmonton, AB, CANADA, EMAIL: Rochelle.skogen@ulberta.ca.